

УДК 330.041:336.012

Костирко Л.А.
доктор економічних наук, професор
Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля

ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА – ФАКТОР КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ КРАЇНИ

FINANCIAL SECURITY AS A FACTOR OF COUNTRY'S COMPETITIVENESS

АНОТАЦІЯ

Проаналізовано динаміку показників конкурентоспроможності та фінансової безпеки України. Надано характеристику основним факторам національної конкурентоспроможності. Встановлено ступінь та щільність взаємозв'язку фінансової безпеки й конкурентоспроможності країни, який визначається стратегічними цілями соціально-економічного розвитку України.

Ключові слова: конкурентоспроможність, фінансова безпека, фактори конкурентоспроможності, рівень фінансової безпеки, соціально-економічний розвиток.

АННОТАЦИЯ

Проанализирована динамика показателей конкурентоспособности и финансовой безопасности Украины. Дана характеристика основным факторам национальной конкурентоспособности. Установлена степень и сила взаимосвязи финансовой безопасности и конкурентоспособности страны, которая определяется стратегическими целями развития Украины.

Ключевые слова: конкурентоспособность, финансовая безопасность, факторы конкурентоспособности, уровень финансовой безопасности, социально-экономический рост.

SUMMARY

Dynamics of indicators of competitiveness and financial safety of Ukraine is analyzed. The characteristic is given to major factors of national competitiveness. Degree and power of interrelation of financial safety and competitiveness of the country which is defined by strategic objectives of development of Ukraine is established.

Keywords: competitiveness, financial safety, competitiveness factors, level of financial safety, social and economic growth.

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Визначення України як конкурентоспроможної держави є базовим стратегічним курсом соціально-економічного розвитку що визначено у багатьох законодавчих актах, зокрема: Стратегії економічного і соціального розвитку України (2004-2015 рр.) «Шляхом європейської інтеграції» [1], Проекту «Стратегії інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів» [2], Законі України «Про основи національної безпеки України» [3] тощо. Досвід країн, що мають високий рівень національної конкурентоспроможності свідчить про необхідність приділення уваги не тільки розвитку традиційних сфер господарювання, а й формуванню основ для розвитку інновацій.

Виявлення конкурентних переваг країни та використання їх у міжнародній торгівлі базується на першочерговому забезпеченні стабільності основних складових сфер економічної системи держави: макроекономічної, фінансової, зовнішньоекономічної, виробничої, енергетичної, науково-технологічної, демографічної, соціальної та продовольчої. Переміщення акцентів у світовій економічній системі в бік фінансової сфери, а також ключова роль фінансової сис-

теми країни в забезпеченні соціально-економічного зростання країни визначає необхідність визначення взаємозв'язку національної конкурентоспроможності та показників фінансової стабільності (фінансової безпеки) країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Конкурентоспроможність країни є об'єктом дослідження багатьох вітчизняних та закордонних науковців, серед яких слід зазначити М. Портера (M. Porter), Дж. Сакса (J. Sachs), Я. Базилюка, Я. Белінської, О. Білоуса, Ю. Полунеева, Я. Жаліла, В. Гейця, Б. Губського, М. Степанова, Р. Фатхудинова. Систему показників конкурентоспроможності країн розглянуто в роботах А. Арапетян, С. Сороки, І. Клименко, О. Шарова, Ю. Пахомова.

Визначення ролі фінансової безпеки країни знайшло відображення в працях І. Барановського, М. Єрмошенка, І. Рєвак, О. Яценка, Є. Медведкіної. Однак, більшість науковців розглядають ці категорії окремо, не виявляючи взаємозв'язків та взаємовпливу конкурентоспроможності й фінансової безпеки країни. Забезпечення економічного зростання країни неможливе без достатнього ступеню стабільності національної фінансової системи. Необхідність визначення ролі фінансової безпеки в системі забезпечення зростання конкурентоспроможності країни й визначає актуальність роботи.

Метою статті є визначення місця фінансової безпеки країни в системі показників національної конкурентоспроможності на основі аналізу їх складових.

Викладення результатів дослідження. Національна конкурентоспроможність є досить невизначеною сукупністю властивостей, що надають країні переваги у порівнянні з іншими країнами світу в міжнародному поділі ресурсів виробництва та реалізації кінцевої продукції. В науковій літературі досі не існує єдиного підходу до визначення поняття «конкурентоспроможність національної економіки», адже науковці роблять акцент на різних складових цієї категорії. Категоріальні розбіжності призводять до розмивання цільових пріоритетів політики забезпечення конкурентоспроможності національної економіки [4].

Р. Лоренсе (Robert Z. Lawrence) [5], надаючи характеристику конкурентоспроможності країни, вказує на необхідність відповіді на три

питання: «наскільки країна краще за макроекономічними показниками порівняно з іншими країнами світу?», «наскільки добре представлена країна в міжнародній торгівлі?», «чи використовуються у повному масштабі наявні у країні ресурси?». У свою чергу, Дж. Сакс [6] розглядає конкурентоспроможність як передумову та інструмент сталого економічного розвитку країни. На його думку, конкурентоспроможність національної економіки визначається наявністю в країні здорового ринку, чинників виробництва та інших характеристик, які формують потенціал для досягнення стабільного економічного зростання. Здорова економіка має бути підкріплена зростанням ділової активності, керована законом та стабільно працюючими ринками.

Визначаючи національну конкурентоспроможність як характеристику стану суспільних відносин у країні, Я. Базилюк наголошує на необхідності розкриття національних переваг та досягнення кращих, ніж у конкурентів, соціально-економічних параметрів для забезпечення умов підвищення ефективності національного виробництва, адаптованого до змін світової кон'юнктури та внутрішнього попиту [7].

На думку М. Жаліла національна конкурентоспроможність проявляється у здатності економічної системи забезпечувати соціально-економічну оптимальність за будь-якого впливу внутрішніх та зовнішніх чинників [4]. Дане визначення досить тісно переплітається з поняттям «економічна безпека країни» – стан економіки, що забезпечує достатній рівень соціального, політичного та оборонного розвитку держави, невразливість і незалежність його економічних інтересів від можливих зовнішніх і внутрішніх загроз, при якому країна може суверенно визначати шляхи і форми економічного розвитку, забезпечувати стійке функціонування національної економіки [8]. Основне місце в системі економічної безпеки відводиться фінансовій складовій, бо характеризує спроможність фінансової системи забезпечувати реалізацію програм соціально-економічного розвитку держави, створювати умови для динамічного розвитку національної економіки в цілому й фінансового сектору зокрема.

І. Барановським фінансова безпека розглядається як «ступінь захищеності фінансових інтересів; рівня забезпеченості суб'єктів усіх рівнів управління фінансовими ресурсами; стану складових фінансового ринку; якості фінансових інструментів і послуг; стану фінансових потоків в економіці, що дозволяє вважати її одним з найважливіших системоутворюючих елементів економічної безпеки держави» [9]. А. Сухоруков трактує фінансову безпеку як «захищеність інтересів держави у фінансовій сфері, або такий стан бюджетної, податкової та грошово-кредитної систем, що гарантує здатність держави ефективно формувати, зберігати від надмірного знецінення та раціонально використовувати фінансові ресурси країни для забезпечення соціально-економічного розвитку та

обслуговування фінансових зобов'язань» [10]. У роботі М. Арсент'єва фінансова безпека розглядається через призму незалежності, конкурентоспроможності та ефективності фінансово-кредитної сфери, що визначається системою показників та індикаторів збалансованості фінансових активів, ліквідності активів, розвитку фінансових ринків [11].

Узагальнюючи вищевикладене, можна сказати, що темпи та напрями розвитку світового господарства з переорієнтацією на фінансовий сектор економіки визначають місце фінансової безпеки в системі підвищення національної конкурентоспроможності України як фактору стійкості й стабільності розвитку фінансової сфери.

Для популяризації й становлення національної ідеї конкурентоспроможності національної економіки у червні 2005 р. було створено Раду конкурентоспроможності України яка мала забезпечити конструктивний діалог між наукою, владою і підприємцями в пошуку й реалізації заходів підвищення національної конкурентоспроможності України. Завдання, які ставили перед собою засновники та члени громадської організації, виконані досить вибірково. Основною метою діяльності організації було створення інформаційних продуктів, основним з яких був щоквартальний інформаційно-аналітичний журнал «Монітор конкурентоспроможності», що включав дані моніторингу та аналізу конкурентоспроможності України та 13 країн-орієнтирів. На жаль, слід зазначити досить короткий час існування інформаційного видання (останній випуск датовано 2 кварталом 2008 р. [12]), яке надавало можливість системно оцінювати та прогнозувати показники конкурентоспроможності України.

Основним міжнародним показником рівня конкурентоспроможності країни є щорічне дослідження конкурентоспроможності країн, що проводиться Всесвітнім економічним форумом (World Economic Forum). У дослідженні використовуються два індекси за допомогою яких визначається рейтинг країн світу: Індекс глобальної конкурентоспроможності (The Global Competitiveness Index, GCI) та Індекс конкурентоспроможності бізнесу (Business Competitiveness Index, BCI). На сьогодні основним узагальнюючим показником оцінки національної конкурентоспроможності країни є Індекс глобальної конкурентоспроможності.

Всесвітній економічний форум визначає національну конкурентоспроможність як здатність країни та її інститутів забезпечувати стабільні темпи економічного зростання країни в короткостроковій перспективі. Автори також підкреслюють спроможність країн із більш високими показниками національної конкурентоспроможності забезпечувати більш високий рівень добробуту своїх громадян [13].

Перші місця в рейтингу вже декілька років поспіль займає Швейцарія, перелік TOP-10 країн за рівнем національної конкурентоспроможності є досить стабільним: Сінгапур, Фін-

ляндія, Швеція, Сполучені Штати Америки, Німеччина, Нідерланди, Гонконг, Японія, Великобританія. Країни-лідери за рейтингом глобальної конкурентоспроможності відносяться до економік «інноваційного типу», які використовують інновації для створення визначальних стратегічних переваг у найбільш конкурентних галузях національної економіки.

Україна відноситься до економік «ефективного управління» (efficiency-driven economies), та у рейтингу конкурентоспроможності країн 2013-2014 рр. Україна займає 84 місце (із загальною кількістю балів 4,05 [14]). У порівнянні з попереднім періодом, національна економіка втратила 11 позицій. Зменшення загального показника конкурентоспроможності країни відбулося як внаслідок погіршення національних показників розвитку, так і за рахунок «прориву» інших країн. Найкращий рейтинг конкурентоспроможності спостерігався у 2012-2013 рр. – Україна займала 73 місце, найгірший у 2009 – 91 місце (рис. 1).

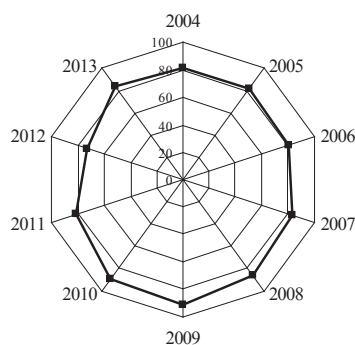

Рис. 1. Рейтинг глобальної конкурентоспроможності України 2004-2013 рр.

Джерело: складено автором за даними [14-17]

Наявність суттєвого відставання в оцінці міжнародної конкурентоспроможності по відно-

шенню до інших країн світу вимагає консолідації зусиль щодо вирішення проблемних питань та найскорішого входження України до числа розвинутих країн світу в найближчий час.

Відповідно до методики Всесвітнього економічного форуму, індекс складається з 113 змінних соціально-економічного розвитку країни протягом певного періоду. Усі показники формують 14 контрольних показників, за якими й визначають національну конкурентоспроможність країни. Динаміка контрольних показників конкурентоспроможності України наведена в таблиці 1.

Аналізуючи дані таблиці 1, слід зазначити про незначну кількість позитивних зрушень в показниках конкурентоспроможності країни: вища освіта і професійна підготовка (+0,1 бали); натомість у 2013 р. експерти Всесвітнього економічного форуму констатують погіршення в Україні якості інститутів (-0,1 бали), макроекономічної стабільності (-0,2 бали), ефективності ринку праці (-0,2 бали), рівня технологічного розвитку (-0,3 бали) та інноваційного потенціалу (-0,2 бали).

Основні конкурентні переваги в порівнянні з країнами «економік ефективного управління» Україна має за показниками вища освіта і професійна підготовка (43 місце) та розмір ринку (38 місце). Розвиток фінансового ринку є найгіршим показником серед у порівнянні із середнім значенням країн даної групи.

За показниками розвитку фінансового сектору Україна знаходиться аж на 117 місці рейтингу. В розрізі фінансових показників національної конкурентоспроможності видно, що основні проблеми пов'язані з нестачею фінансових активів та складністю доступу до них, досить нестабільною банківською системою та неефективним регулюванням фондового ринку (табл. 2).

Таблиця 1

Динаміка контрольних показників конкурентоспроможності України (у балах) 2008-2013 рр.

Показник	2009-2010	2010-2011	2011-2012	2012-2013	2013-2014
Якість інститутів	3,1	3,0	3,0	3,1	3,0
Інфраструктура	3,4	3,8	3,9	4,1	4,1
Макроекономічна стабільність	4,0	3,2	4,2	4,4	4,2
Охорона здоров'я та початкова освіта	5,4	5,7	5,6	5,8	5,8
Вища освіта і професійна підготовка	4,4	4,6	4,6	4,7	4,8
Ефективність ринку товарів та послуг	3,7	3,5	3,6	3,8	3,8
Ефективність ринку праці	4,6	4,5	4,4	4,4	4,2
Розвиненість фінансового ринку	3,6	3,3	3,4	3,5	3,5
Рівень технологічного розвитку	3,4	3,4	3,5	3,6	3,3
Розмір ринку	4,7	4,5	4,5	4,6	4,6
Конкурентоспроможність компаній	3,6	3,5	3,5	3,7	3,7
Інноваційний потенціал	3,2	3,1	3,1	3,2	3,0
Глобальний індекс конкурентоспроможності	4,0	3,9	4,0	4,1	4,05

Джерело: складено автором за даними [14-17]

Таблиця 2
Показники розвитку фінансового сектору України 2001-2013 рр.

Показник	2011-2012	2012-2013	2013-2014
Наявність фінансових послуг	3,7	3,8	3,8
Доступність фінансових послуг	3,3	3,5	3,4
Фінансування через внутрішній фондовий ринок	2,4	2,3	2,4
Легкість доступу до кредитів	2,0	2,3	2,3
Наявність венчурного капіталу	2,1	2,2	2,1
Розвиток банківської системи	2,8	3,1	3,0
Регулювання фондового ринку	3,0	3,1	2,9
Індекс законних прав	8	9	9

Джерело: складено автором за даними [14-16]

Рейтинги країн за фінансовими показниками складаються за допомогою 6-бальної шкали: коли значення «1» відповідає найгіршому значенню показника, а «7» – найкращому.

Найбільший спектр фінансових послуг та продуктів, які фінансовий сектор країни може запропонувати суб'єктам господарювання, мають Швейцарія (6,4), Південна Африка (6,4), Гонконг (6,1), Люксембург (6,1), найменше фінансових послуг у Анголі (2,4). Україна займає 109 місце рейтингу, поступаючись Зімбабве, Греції, Болгарії, Азербайджану, які мають таку ж саму бальну оцінку.

Найдоступнішими фінансові послуги є в Гонконзі (6,1), Люксембурзі (6,0) та Катарі (5,9), найменший доступ в Ємені (2,3) та Лібії (2,3). За показником доступності фінансових послуг Україна знаходиться на 126 місці, випереджаючи лише 22 країни.

Одним із найбільш розповсюджених джерел залучення фінансових коштів для компаній є фондовий ринок країни. Для національних компаній більшості країн світу досить складно залучати фінансові кошти шляхом випуску й розміщення акцій на фондовому ринку. Лідерами у фінансуванні за допомогою інструментів фондового ринку є Гонконг (5,8), Південна Африка (5,6) та Тайвань (5,5), найнижчі значення у Албанії (1,7), М'янми (1,7) і Анголи (1,4). Оцінка легкості фінансування через внутрішній фондовий ринок для України у 2011-2013 рр. відповідає 123, 129 і 127 місцям відповідно. Слід зазначити існування значної кількості перешкод, які ускладнюють процедуру емісії цінних паперів для національних компаній.

Показник легкості доступу до кредитних ресурсів визначає чи можна отримати банківський

кредит для реалізації бізнес-плану чи втілення інноваційного проекту без застави і поручника. Рейтинг країн за даним показником очолюють Катар (4,9), Гонконг (4,7), Об'єднані Арабські Емірати (4,6), складність процедури отримання кредиту найбільша у Греції (1,6), М'янмі (1,5), Ірані (1,5). Україна посідає 116 місце рейтингу у 2013 р., що на 9 позицій нижче значення попереднього року (при цьому значення бальної оцінки не змінилося), що обумовлено спрощенням процедури банківського кредитування у Лесото, Казахстані, Алжирі, Малаві, Кот-Д'Івуарі, Гані, Коста-Ріці, Сенегалі та Капа-Верді.

Наявність у країні венчурного капіталу є характеристикою наявності в країні інноваційних проектів і компаній, виступає важливою характеристикою альтернативної банківському кредитуванню форми залучення фінансових коштів. Найбільше поширення високоризикований капітал має у Гонконзі (4,6), Катарі (4,5) та Сполучених Штатах Америки (4,3), найменш поширена практика використання венчурного капіталу у Греції (1,7), Буркіна-Фасо (1,7) і М'янмі (1,3). Наявність венчурного капіталу в Україні оцінюється експертами Всесвітнього економічного форуму в 2,1 бали, що визначає місце країни на 120 позиції рейтингу. Незначна частка фінансування інноваційних проектів та компаній пов'язана, перш за все, з політичною та фінансовою нестабільністю країни, складнощами в оформленні та впровадженні проектів.

Показник розвитку банківської системи характеризує її стійкість та спроможність забезпечувати економіку країни необхідними фінансовими ресурсами. Для країн «ефективного управління» банківська система є основою фінансової системи країни та найбільшим джерелом фінансових активів. Найбільш стабільною, ефективною та прибутковою у світі є банківська система Канади (6,7) та Нової Зеландії (6,7), найгірше банківський сектор розвинений у Словенії (2,4) та Греції (2,3). Про необхідність перебудови національної банківської системи України свідчить 143 місце у рейтингу. Наявність значної кількості банків, низькі кредитні рейтинги банківських установ, неспроможність банківської системи забезпечувати ефективно діяльність на грошово-кредитному ринку значно зменшує конкурентоспроможність країни у фінансовій сфері.

Ще одним показником розвитку внутрішнього фондового ринку країни виступає «регулювання та нагляд за діяльністю фондових бірж», який характеризує ефективність здійснюваних заходів щодо впорядкування діяльності організаторів торгів на фондовому ринку. Рейтинг за даним фінансовим показником очолюють Південна Африка (6,6), Фінляндія (6,2) та Люксембург (6,0), найменш врегульованими вважається діяльність бірж у Ємені (1,5) та Анголі (1,3). Україна перебуває на 129 місці рейтингу, що свідчить про істотне відставання в напрямках та формах регулювання діяльності національних фондових бірж.

Показник якості правового захисту прав кредиторів та позичальників в Україні має досить високе значення, проте низьке значення решти показників розвитку фінансового ринку свідчать про існування значної кількості перешкод при реалізації окреслених в законодавчих актах норм.

З проведеного аналізу видно, що маже всі показники розвитку фінансового ринку є значно менше середньосвітових, що визначає місце України серед відсталих країн за ступенем розвитку фінансової сфери. Серед основних перешкод на шляху підвищення конкурентоспроможності країни у фінансовій сфері можна виділити наступні: відсутність та складність доступу до фінансових ресурсів, політична нестабільність, високий рівень корупції, податкова політика та рівень податкових ставок, валютна нестабільність, інфляція, низький рівень інвестицій та складність впровадження інноваційних проектів. Вирішення окреслених проблем розвитку фінансової сфери країни можливе при посиленні уваги до забезпечення стійкості та стабільності функціонування національної фінансової системи на засадах реалізації концепції фінансової безпеки країни.

Основними заходами забезпечення фінансової безпеки країни, що безсумнівно сприятимуть покращенню показників конкурентоспроможності в цілому, й фінансової сфери зокрема, можна вважати наступні:

ліквідація диспропорцій розвитку національної фінансової системи;

забезпечення й утримання низького рівня інфляції;

стабілізації державних фінансів (бюджетна сфера та сфера управління державним й гарантованим державою боргом);

реформування банківського сектору, удосконалення механізму здійснення нагляду за банківським сектором;

сприяння розвитку ринку фінансових послуг шляхом інформування про особливості та споживчі характеристики фінансових продуктів;

підвищення ефективності валютного регулювання;

удосконалення інфраструктури фондового ринку, сприяння збільшенню його капіталізації та ліквідності, забезпечення доступу для іноземних учасників до операцій на національному фондовому ринку;

сприяння розробці та реалізації інноваційних проектів та програм.

Захищеність та стабільність національної фінансової системи є визначальною на шляху динамічного економічного розвитку України. Забезпечення фінансової безпеки сприятиме покращенню показників розвитку фінансової сфери й дозволить підвищити рівень конкурентоспроможності країни.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Конкурентоспроможність країни – багатогранне поняття, що передбачає досягнення кращих показників діяльності в порівнянні з іншими країнами світу. За результатами дослідження виявлено, що низька конкурентоспроможність України значною мірою обумовлена слабкістю та нестабільністю фінансового сектору, проблемами з наявністю та доступом до фінансових ресурсів, нестабільністю банківської системи, незначною часткою інноваційних проектів, проблемами валютного регулювання. Тому саме забезпечення фінансової безпеки країни на належному рівні є засобом покращення найбільш слабких показників конкурентоспроможності у фінансовій сфері, сприяє формуванню конкурентних переваг та поступовому наближенню до економіки «інноваційного типу».

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки) «Шляхом Європейської інтеграції» / А. С. Гальчинський, В. М. Геєць та ін.; Нац. ін-т стратег. досліджень, Ін-т екон. прогнозування НАН України, М-во економіки та з питань європ. інтеграції України. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004. – С. 44.
2. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/965-17>
3. Закон України «Про основи національної безпеки України (із змінами і доповненнями)» №964-IV від 19.06.2003 р. [Електронний ресурс]: Режим доступу – <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15>
4. Жаліло Я. А. Конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації / Я. А. Жаліло, Я. Б. Базиліук, Я. В. Белінська, С. В. Давиденко, В. А. Комаров; За ред. Я. А. Жаліло. – К. : Знання України, НІСД, 2005. – 388 с.
5. Robert Z. Lawrence. Competitiveness/ R. Z. Lawrence // Library Economics Liberty [Internet source] – Retrieved from: <http://www.econlib.org/library/Enc1/Competitiveness.html>
6. Sachs J. Press Releases. – WEF, 1999. [Internet source] – Retrieved from: <http://www.weforum.org>
7. Базиліук Я. Б. Конкурентоспроможність національної економіки: сутність та умови забезпечення / Я. Б. Базиліук. – К. : НІСД, 2002. – 241 с.
8. Райзберг Б. А. Современный экономический словарь / Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцева Е. Б. – 2-е изд., испр. М. : ИНФРА-М. 1999. – 479 с.
9. Барановський О. І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення): Автореф. дис. д-ра екон. наук: 08.04.01 / НАН України; Інститут економічного прогнозування. – К., – 2000. – 36 с.
10. Сухоруков А. І. Проблеми фінансової безпеки України: монографія / (Передмова акад. НАН України С. І. Пиріжкова). – К.: НІПМБ, 2004. – 117 с.
11. Арсентьев М. Финансовая безопасность России / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nasledie.ru
12. Рада конкурентоспроможності України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.compete.org.ua>
13. World Economic Forum. Official web-site. – Retrieved from: <http://www.weforum.org/>
14. The Global Competitiveness Report 2013-2014. / World Economic Forum Official web-site. – Retrieved from: <http://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2013-2014>
15. The Global Competitiveness Report 2011-2012. / World Economic Forum Official web-site. – Retrieved from: <http://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2011-2012>
16. The Global Competitiveness Report 2009-2010. / World Economic Forum Official web-site. – Retrieved from: <http://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2009-2010>
17. The Global Competitiveness Report 2008-2009. / World Economic Forum Official web-site. – Retrieved from: <http://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2008-2009>